

Kars Antlaşması'nın Türk Basınına Yansıması ve Jeopolitik Önemi

Reflection of the Treaty of Kars in the Turkish Press and its Geopolitical Importance

Funda ARSLAN BİLGİN * Öz

Türkiye ve Rusya arasındaki savaşı tamamen bitiren bir dostluk anlaşması niteliğinde olan Moskova Antlaşması'nın imzalanması sonrasında Türkiye, Kafkasya bölgesinde de güvenliğini garanti altına almak için Güney Kafkasya Sovyet Hükümetleri ile müzakere ederek anlaşma yapmak istemiştir. Görüşmeler için tarihî önemi bulunan Kars şehri seçilmiştir. Kars, Rusya-Türkiye ilişkileri çerçevesinde her zaman önemini koruyan bir bölge olmuştur. Şehirde Rusya'nın da gözlemci olarak katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferans neticesinde Kars Antlaşması imzalanmıştır. Kars Antlaşması jeopolitik açıdan Türkiye'nin doğu sınırlarını netleştirdiği ve sınırlarını hukuki olarak da güvence altına aldığı bir anlaşmadır. Bu çalışmada; Kars Konferansı ve Kars Antlaşması, dönemin üç önemli gazetesi olan Hâkimiyet-i Milliye, İkdam ve Tercüman-ı Hakikat Gazeteleri üzerinden ele alınarak incelenmiştir.

* Arş. Gör. Dr. Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri
Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
farslan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6070-1277
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Güney Kafkasya, Kars Antlaşması, Jeopolitik.

Abstract

After the signing of the Moscow Treaty, which completely ended the war between Turkey and Russia, Turkey wanted to negotiate with the South Caucasus Soviet Governments to guarantee its security in the Caucasus region. Due to its historical importance, the city of Kars was chosen for the talks. Kars has always been a region that maintains its importance within the framework of Russia-Turkey relations. A conference was held with the participation of Russia as an observer. As a result of this conference, the Treaty of Kars was signed. The Treaty of Kars is an agreement in which Turkey settled its eastern borders and legally secures its borders geopolitically. In this study, Kars Conference and the Treaty of Kars are examined through the three important newspapers of the period, Hâkimiyet-i Milliye, İkdam and Tercüman-ı Hakikat.

Keywords:

South Caucasus, Kars Treaty, Geopolitics.

Başvuru/Submitted: 16/01/2023

Kabul/Accepted: 10/04/2023

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Kafkasya, hem coğrafi açıdan hem de etnografik ve tarihî ilişkiler açısından yeryüzünün en ilginç alanlarından biri olmuştur. İklim, bitki ve hayvan yönünden çeşitlilik vardır (Liyatoşinskiy, 1901, s. 3). Kafkasya bölgesi yer altı kaynaklarıyla zengin bir bölgedir (Kopisto, 2011, s. 31). Bölge coğrafi olarak iki kısma ayrılmıştır: Kafkasya ve Transkafkasya. Bu ayrım, bölgenin jeolojik yapısına dayanmaktadır (Karpov, 2000, s. 128). “İmparatorlukların kavşağında” (Golden, 1996, s. 45) yer alan Kafkasya, petrol ve doğalgaz açısından zengin ve Orta Doğu ile ticaret yapabilmek için de gerekli bir köprü olmuştur (Suny, 2010, s. 11). Jeopolitik konumu ve yer altı kaynakları sebebiyle de sürekli mücadele sahasında kalmıştır.

Kafkasya uzun yıllar Rus hâkimiyetinde kalmış ama özgürlük mücadelesinden hiç vazgeçmemiş ve Rus idaresini hiçbir zaman benimseyememiştir. Bolşevik İhtilali ile özgürlük umutları yeşermeye başlayan Kafkas halkları, 1918 yılında kısa sürecek olan devletleşme sürecine girmiş ve bölgede müstakil devletler kurulmuştur. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve çok kısa süreli ayakta kalabilen Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti bu bölgede kurulan ilk devletlerdir. Fakat bu devletler kendini yönetebilecek ekonomik ve siyasi güce sahip değillerdi. Bu nedenle de kurulur kurulmaz hem kendi aralarında sınır çatışmaları yaşanmış hem de yeni yöneticiler halkın beklentilerini karşılayamamıştır. Bu süreçte Bolşevik Rusya gücünü yeniden toparlamış ve Bolşevik İhtilali sırasında halklara vermiş olduğu “*kendi kaderini kendi tayin etme hakkı*” sözlerini unutarak Kafkasya bölgesini ele geçirmeye başlamıştır. Çünkü Kafkasya, Rus gücü için hayati öneme sahiptir. Bolşevik Rusya, ihtilalden kısa bir süre sonra Kafkasya’yı Sovyetleştirme planlarını çok çabuk faaliyete geçirmiş ve kısa süreli bağımsızlık yaşayan Kafkas Devletleri 1920 yılı itibarıyla Sovyet Rusya’nın hâkimiyeti altına girmeye başlamıştır. 1921 yılında Kafkasya’yı tamamen ele geçirmiş olan Sovyet Rusya bu sefer bölgede direniş hareketleri yaşanmaması için Kafkasya’da kendisine bağlı Sovyet Cumhuriyetleri kurmuştur (Bolat, 2017, s. 273).

Bu süreçte Türkiye, Millî Mücadele süreci sebebiyle Rusya ile ilişkilerini iyi tutarak maddi yardım sağlamak durumunda kalmıştır. Mondros Mütarekesi ile zaten Kafkasya’dan çekilmesi gereken Türkiye, Kafkasya’nın Sovyetleştirilme sürecinde de etkin bir rol oynayamamıştır. Türkiye, Millî Mücadele’ye destek olmasını istediği Rusya ile iyi ilişkiler kurma yolunu seçmiştir. Bu sebeple bir heyet kurulmuş ve Moskova’ya gönderilmiştir. Türkiye ile Rusya arasında Moskova müzakereleri gerçekleşmiştir. Bu müzakereler sonrasında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ilk defa büyük bir devlet tarafından tanınmasını sağlayan Moskova Antlaşması 16 Mart 1921 tarihinde imzalanmıştır.

Kars Konferansına Giden Süreç- Moskova Antlaşması

Türk heyeti, 19 Temmuz 1920’de müzakereler için Moskova’ya gitmiş ve 24 Temmuz’da görüşmelere başlamıştır. Bu tarihte ilk olarak Çiçerin ile görüşen Türk Heyeti ve Rusya arasında 17 Ağustos tarihine kadar başka hiçbir görüşme olmamıştır (Erkan, 2020, s. 56). Moskova müzakereleri iki aşama da gerçekleşmiştir. Birinci Moskova müzakereleri, Rusya’nın Türk heyetini çok ciddiye almaması ve Çiçerin’in Ermenilere toprak verilmesini istemesi yüzünden çıkmaza girmiştir. Daha sonra

görüşmeler kesintiye uğramış ve 26 Şubat 1921’de ikinci aşama daha ılımlı olacak şekilde tekrar başlamıştır. Sakarya Muharebesi’nin kazanılmasından sonra görüşürmenin seyri yön değiştirmiştir. Türkiye’nin kazandığı başarılarla ithafen 20 Eylül tarihinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Reisi Nerimanov ve Kafkas siyasi Komiseri Orjonikidze tarafından Şark Cephesi Kumandanlığına Sakarya zaferini tebrik telgrafı göndermiştir. Nerimanov telgrafında, Türkiye’nin kazanmış olduğu zaferden duydukları memnuniyeti ve Türk askerinin kazandığı bu galibiyetten dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni tebrik ettiğini ve Anadolu’yu müdafaa eden askerleri büyük bir dikkatle takip ettiğini bildirmiştir. Orjonikidze ise Garp cephesinde savaşıyan Türk ordusunu Sakarya nehrinde kazandığı zaferden dolayı tebrik etmiştir (İkdam, 27 Eylül 1921). Telgrafların yanı sıra 14 Eylül günü Tiflis Müslümanları tarafından Türkiye’nin başarısı için gösteriler yapılmıştır. Bu gösterilerde Sovyet Rusya’nın temsilcisi; Anadolu ordusunun pek yakında Yunan ordusuna karşı başarı kazanacağını ve Türk başarısında Türk- Rus antlaşmasının da etkisinin olduğunu vurgulamıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 20 Eylül 1921). Rus yetkililer tarafından Türkiye’nin Millî Mücadele sürecinde göstermiş olduğu askerî başarı, Sovyet Rusya’nın Denikin’e karşı kazandığı başarıya benzetilmiş ve Denikin’e yönelik yürütülen mücadelenin Türkler tarafından Yunanlılara karşı yapıldığı ifade edilmiştir. Hatta Anadolu’da yenilen tarafın Yunanlılar mı yoksa İngilizler mi olduğu sorgulanmıştır. İngiltere’nin Sovyet Rusya’nın Sibiryaya da Denikin’i yenmesinden ders almadığı şimdi Yunan vasıtasıyla doğudaki durumu değiştirmeye çalıştığı ifade edilmiştir (Hâkimiyet-i Milliye 3 Ekim 1921). Aslında İkinci Moskova Müzakereleri Türkiye’nin askeri başarıları sayesinde Rusya’nın politikasını değiştirmesiyle sonuçlanmış ve 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya ve Türkiye, milletlerin kardeşliği ilkelerini benimsediklerini ve halkların kendi kaderini tayin hakkını istediklerini belirtmiştir. Her iki ülke de emperyalizme karşı durmayı, aralarında daimi ve samimi ilişkiler kurmayı taahhüt etmiştir (Muhanov, 2019, s. 315). On altı maddeden oluşan Moskova antlaşması ile Rusya, Türkiye’nin Misak-ı Millî sınırlarını tanımış, Batum Gürcistan'a verilmiştir. Ayrıca bu antlaşma ile Türkiye savaş borcundan ve kapitülasyonlardan kurtulmuştur (Yüceer, 2016, s. 145). Batum Limanı bu antlaşma ile Türkiye için serbest bir liman haline getirilmiş ve aynı zamanda gerek Anadolu gerek Rusya’dan ihraç ve ithal edilecek her türlü eşyanın kayıt ve resmî evraklardan muaf tutulması kararlaştırılmıştır (İkdam, 21 Eylül 1921).

Moskova Antlaşması, Türkiye-Rusya arasındaki iyi ilişkiye bir delil niteliğindedir (Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1921). Türk-Rus Antlaşmasının fiilî olarak hayata geçirilmesi Kars'ta gerçekleşmiştir. Millî Meclis tarafından kopyalanan nüsha Rıza Nur Bey refakatinde Nasır ve Fahrettin Beylerle Kars’a gönderilmiştir. Rus heyeti de Kars'a gelmiştir. Kars'a giden heyette bulunan Rıza Nur, Ankara ile Sovyetler arasında imzalanan antlaşmanın 13. maddesi gereğince Türk ve Rus eserlerinin mübadelesi teferruatlarını kararlaştırmaya görevlendirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 8 Ağustos 1921).

Moskova Antlaşması sayesinde Türkiye, ordusunu batıya kaydırmış, Kafkasya'dan gönderilen yardım ordusu ile altmış bin kişilik Tatar ve İranlılardan oluşan kuvvet

Anadolu'ya gelmiştir. Bu kuvvetin otuz bini Kütahya'ya sevk edilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 27 Mayıs 1921). Böylelikle Türkiye'nin Millî Mücadele sürecindeki askerî gücü artmıştır.

Moskova Antlaşması ile Türkiye doğu sınırını güvence altına almıştır. Fakat Türkiye'nin doğu sınırında bulunan Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile de antlaşma yapmasının daha güvenilir olacağı düşünülmüştür. Bu sebeple de bu konu daha Moskova müzakereleri sırasında görüşülmüştür. Buna binaen Rusya'nın da katılacağı bir konferans tertip edilmiştir.

Kars Konferansı

Moskova Antlaşması ile Kafkasya'da kesin şeklini almış olan vaziyet, Türkiye'nin sınır güvenliği açısından Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile de hukuki bir antlaşma imzalanması gerekliliğini ortaya çıkarmış ve bunun için Kars'ta bir konferans düzenlenmiştir. Çünkü Moskova Antlaşması, Türk-Rus ilişkilerini sağlamlaştırırken, Gümrü Antlaşması geçerliliğini yitirdiği için Türkiye-Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır (Ural, 2012, s. 124). Türkiye ve Kafkas devletleri arasındaki hayati menfaat ve bağların ne kadar yakın ve kuvvetli olduğu konusu düşünüldüğünde bu konferansın düzenlenmesi oldukça önemlidir (Hâkimiyet-i Milliye, 30 Eylül 1921).

Kars Konferansı TBMM'nin 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumda ele alınmış ve gidecek heyet konusu tartışmalara sebep olmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, II, s. 226-229). Kars Konferansı'na katılacak heyete 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumda karar verilmiştir (Tengirşenk, 1981, s. 230). Konferansa Türkiye adına Kazım Karabekir, Veli Saltıkgil ve Memduh Şevket Esenal katılmıştır. 17 Eylül 1921'de Yusuf Kemal Bey tarafından heyet başkanı Karabekir Paşa'ya devletlerin karşılıklı siyasi varlıklarını ve toprak bütünlüklerini garanti altına alacak şekilde antlaşmalar yapılması talimatı verilmiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan ile ilgili sorunların öncelikle ele alınması ve Türk dış politikası doğrultusunda karşılıklı çıkarlar gözetilerek çözüme kavuşturulması ifade edilmiştir (Karabekir, 1993, s. 281). Diğer tarafta ise Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın temsilcilerinin bulunduğu heyet 26 Eylül tarihinde öğleden önce saat onbir buçukta özel bir trenle Tiflis'ten Kars'a ulaşmıştır. Aynı gün öğleden sonra saat yedi buçukta da konferans başlamıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 29 Eylül 1921). Konferansı Güney Kafkasya Hükümetleri adına Rus temsilci Ganetzky yürütmüştür (Atnur, 2001, s. 443).

Kars konferansının açış merasiminde Türk heyeti tarafından okunan nutukta Kafkas milletlerinin Türkiye ile Rusya arasında şarkın önemli bir unsur olduğu ve her birinin Rusya'nın kıymetli bir parçası olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu konferansın çok önemli olduğu çünkü Moskova'da temelleri atılan antlaşmanın temin ve takviye edilmesinin doğuda bir kardeşliği tesis edeceği belirtilmiştir. Kazım Karabekir açış konuşmasında bu konferansın toplanmasının ebedi kardeşliğin tesisi anlamına geldiğini vurgulamıştır (Karabekir, 1988, s. 960).

Sovyet Temsilci Ganetzky ise okuduğu nutukta Büyük Millet Meclisi temsilcilerini gerek idare gerek bütün millet adına esarete karşı büyük bir mücadele için silaha sarıldığı için tebrik etmiştir. Bütün temsilcilerin bu toplantıya katılmalarındaki amacın

büyük bir eseri tamamlamak, silah ve yardım antlaşması imzalamak olduğunu belirtmiştir. Konferans sonucunda yapılacak antlaşma ile bütün dünyaya, Kafkas Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin faydası için barış içerisinde yaşamaya azmetmiş olduklarının ispat edileceğini belirten Ganetzky, Türkiye'nin müttefiki olan Rusya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin, Türkiye tarafından devam ettirilen muharebeyi takip ettiklerini beyan etmiştir. Konuşmasının devamında Ganetzky, konferansa katılan devletlerin pazarlık maksadıyla toplanmış bir takım düşmanlar olmayıp aksine barış ve yardım üzere yaşamaya çalışan komşu milletlerden oluştuğunu ifade etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1921). Açış nutuklarından da anlaşılacağı üzere konferans oldukça dostane başlamış ve ikili ilişkiler pekiştirilerek hukuki bir metne bağlanmak istenmiştir.

Rus ve Türk Temsilcilerinin konuşması ile başlayan konferansta, Türkiye'nin doğu sınırları, Batum ve Nahçıvan'ın durumu gibi konular ön plana çıkmıştır. Batum ve Nahçıvan'ın durumu ile ilgili Türk heyeti bilgi istemiş Şahtatinski ise Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesi altında muhtar bir bölge olduğunu bölgenin mali ihtiyaçlarının Azerbaycan tarafından karşılandığını bildirmiştir (BCA, 930. 01. 3.40-1).

Kars Konferansı tüm Kafkas ülkeleri için önemli olsa da Ermeniler için çok daha önemliydi. Çünkü Ermeni sınırlarının koruyucusu olan Kars'ın iadesi talep edilirken diğer taraftan da Azerbaycan; Zengezor ve Karabağ'ı talep ediyordu (Erden, 2012, s. 78). Dolayısıyla Kars Konferansı'nda Türkiye'nin; Ermeniler ve Gürcülerin toprak talep etmeleri gibi endişeler yaşadığı anlar olmuştur (Erden, 2012, s. 81). Daha konferans başlamadan önce Kazım Karabekir ile Ganetzky görüşmüş ve Ganetzky bu görüşmede; Ermenilerin tuz ihtiyaçları fazla olduğu için Kulp mıntikasının verilmesini ve Ani harabelerinin de Ermeniler için çok önemli olduğunu belirtmiştir. Fakat Kazım Karabekir'in bu talepleri Meclis'e ilemesi sonucunda bu isteklerin Moskova Antlaşması'na uygun olmadığı belirtilerek Türkiye tarafından kesin olarak reddedilmiştir (Erden, 2012, s. 81-82).

Ermeni komiteleri Kars Konferansı'ndan memnun olmamıştır. Çünkü Kars Konferansı, Ermeniler için büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Konferans sırasında bir gazetecinin Ermeni başvekili ile yaptığı görüşmede, Türkiye'de bulunan Ermenilere dair hangi tedbirlerin alındığı sorulduğunda onların sıkıntılarının giderilmesi için her şeyin yapıldığı ve Türklerle iyi ilişkiler içine girilerek yurtlarına dönmelerinin sağlanmaya çalışıldığı belirtilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 19 Eylül 1921).

Ermenilerin aksine Azerbaycan Türkleri için konferans olumlu geçmiş ve Azerbaycan ile Ankara hükümeti arasında samimi ilişkiler gelişmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 23 Kasım 1921). Konferans sırasında Türkiye'nin Azerbaycanlılara bir hediyesi olarak koyun, inek, kuzu ve hububat vagonlarından oluşan bir tren Kars'tan Bakü'ye gönderilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1921). Yine bu tarihlerde Azerbaycan'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, Azerbaycan temsilcisi İbrahim Abilof tarafından hükümet adına hediyeler gönderilmiştir. Hediyeler arasında kıymetli bir halı, altın bir kama bir kırbaç ve bir kayış vardır. Kamanın üzerinde "Türkiye İnkılâbı kahramanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Azerbaycan köylü ve işçi hükümeti tarafından yadigâridir" yazmaktadır (İkdam, 25 Ekim 1921).

Kars Konferansı'nda Batum ve Nahçıvan'ın durumu üzerinde yoğun bir şekilde durulmuştur. Ayrıca Kars Konferansı sırasında Kafkas Cumhuriyetleri Konfederasyonu kurulması gündeme gelmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 11 Eylül 1921). Türkiye'nin Nahçıvan konusunda attığı adımlar Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini oldukça geliştirmiştir. Nahçıvan, Türkiye açısından oldukça önemlidir. Şarkın kapısı olarak adlandırılan Nahçıvan'ın Ermenistan'a değil de Azerbaycan'a verilmesi, Türkiye açısından oldukça önemli olmuştur (Karabulut, 2021, s. 1). Bu sebeple de bu konu konferansta oldukça yer tutan bir mesele olmuştur.

Bütün bu meselelerin haricinde Kars Konferansı; Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan ve Ermenistan temsilcileri açısından çok önemli bir adım olmuştur. Kafkas milletlerinin son 15 senelik siyasi hayatlarında kural ve prensipleri oldukça gelişmiştir. Türkiye ile komşu olarak barış içinde yaşamak durumunda olan Kafkas milletlerinin bu yeni istikamette iktisadi ve siyasi fayda gereği birleşmeleri gerekmiştir. Bu yüzden de konferans sırasında görüşülen konfederasyon fikri oldukça önemli yer tutmuştur. Türkiye, Kafkasya federasyonunun kurulmasında gerekli desteği vermiştir. Avrupa ile Kafkasya arasında bir hat oluşturan yine Türkiye olmuştur. Asırlardır Çarlık rejimi altında bölgede medeniyetin gelişimi açısından pek büyük sorunlarla karşılaşmıştır. Çarlık siyaseti yüzünde Kafkasya'da gelişim eksik kalmış ve bu siyaset Ruslarla ırken, dinen, örfen hiçbir alakası olmayan Kafkas milletlerini daima huzursuz bir vaziyete atmıştır. Bu sebeple Kafkas milletlerinin kendi arasındaki bütün ayrılıkları barış gayesiyle halletmeleri ve bir birlik siyaseti temin etmeleri gerekmiştir. Konfederasyon fikri bu gayeyi ortaya koymak için büyük bir adım olmuştur. Kafkasya'da konfederalizm zaruri olmuş çünkü Kafkasya'da yaşayan farklı milletlerin âdetleri, ananeleri, tarihî geçmişleri, iklimleri, coğrafyaları asırlardır bir olmuştur. Bilhassa Gürcülerle Azeriler arasında birçok müşterek faktör yer almıştır ki bu iki milletin biri Hristiyan diğeri Müslüman'dır. Dağıstanlılarla Azeriler de şüphesiz ırk ve siyasetle birbirlerine bağlanmıştır. Konfederasyon iktisadi gücün gelişimi açısından da gayet müspet bir tesir ortaya koymuştur. Çünkü konfederasyon ile gümrükler, transitler gibi pek çok ticari konu genel bir idareye bağlanmış, her cumhuriyetin ticareti serbest olmuştur. Konfederasyonda istila ve tehlikeye karşı müşterek bir meclis, müşterek bir heyet dahi bulunması kararlaştırılmıştır (İkdam, 8 Ekim 1921). Bu süreçte başlayan konfederasyon kurma fikri Mart 1922'de uygulamaya geçilmiş ve Güney Kafkasya Sovyet Federasyonu kurulmuştur

Konfederasyon fikrinin görüşüldüğü konferans, tarafların teklifleri ile devam etmiştir. Konferansta; Türkiye Kafkas Cumhuriyetleri ile ayrı ayrı antlaşma imzalanmasını istese de görüşmelerde aracı olan Rusya bunu kabul etmemiş ve Azerbaycan temsilcisi Şahtatinski, Kafkasya Cumhuriyeti olarak tek bir antlaşma imzalanması gerektiğini söylemiştir (Musa, 2002, s. 522). Konferansta ceza itilafnamesi imzalanmış ve harp esirlerinin iki ay içinde memleketlerine iadesi kabul edilmiştir. Antlaşma daha imzalanmadan Kazım Karabekir Paşa harp esirleri hakkında gerekli tedbirleri almış, 400 esiri Gümrü'ye naklettirmiştir. Konferans sırasında Batum ve Ardahan civarında yaşayan halka sınırları geçerek diğer tarafta bulunan meralardan istifade etmeye izin verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921). Moskova

Antlaşması ile benzerlik taşımasına rağmen Kars Antlaşması'nda meralarla ilgili bu madde ve mültecilerin suç işlemesi ile ilgili maddeler yeni eklenmiştir (Sürmeli, 2012, s. 63).

Rusya heyeti başkanı Ganetzky, Kars Konferansı ile ilgili olarak, Moskova Antlaşması ile bir dereceye kadar temine almış olan Türk ve Kafkas halkları arasında geliştirilen ilişkilerin tam anlamıyla temin edildiğini söylemiştir. Konferansın en büyük getirisi imzalanan antlaşmadan sonra Türkiye'nin düşmanları onların artık Şark Cephesi'nde meşgul olmadıklarını anlamışlardır. Bu sebeple Kars Konferansı beynelmül büyük bir anlam ve öneme sahiptir (Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921). Konferans yaklaşık bir ay sürmüş ve neticesinde Kars Antlaşması imzalanmıştır.

Kars Antlaşması ve Jeopolitik Etkisi

26 Eylül-13 Ekim tarihleri arasında gerçekleşen müzakereler sonucunda 13 Ekim 1921'de Türkiye ile Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri arasında imzalanmıştır (BCA, 30.18.1.1.4.5.14). Çağdaş uluslararası hukukun geliştiği bir dönemde imzalanan (Kavrelişvili-Akhalkatsi, 2013, s. 103) Kars Antlaşması, Brest-Litovsk Antlaşması'nın geçerliliğini yitirmesinden sonra oluşan boşluğu doldurarak bölgesel barışı tesis etmiştir (Ural, 2012, s. 120).

Kars Antlaşması, 13 Ekim tarihinde öğleden sonra saat ikide özel bir merasimle imzalanmıştır. Antlaşmayı Türkiye adına Kazım Karabekir, Burdur Mebusu Veli Bey, Memduh Şevket ve Mümtaz beyler, Azerbaycan Hükümeti adına Adliye Komiseri Şahtatinski, Gürcistan adına Harbiye Komiseri Elieva ve hariciye komiseri Şvanidze, Ermenistan adına Hariciye Komiseri Aşkanaz Mravyan imzalamıştır (İkdam, 20 Ekim 1921). 20 maddeden oluşan antlaşma; Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyetleri ile Türkiye dışında yapılmış antlaşmaları geçersiz saymıştır (Dayı, 2012, s. 52). Kısacası Kars Antlaşması; Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerinden herhangi birine kerhen kabul ettirilmek istenilen hiçbir antlaşmayı tanımamayı taahhüt etmiştir. Türkiye'nin Kuzeydoğu hududu Karadeniz sahilinde Sarp cariyesinden başlayarak belirtilmiştir. Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri Nahçıvan muntkasının Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi teşkil etmesini kabul etmiştir. Ayrıca Türkiye, Batum Limanı ve şehri; bölge halkının her durumda dinlerinin ve kültür hukuklarının korunması ve Batum Limanı yoluyla Türkiye'ye gelecek veya Türkiye'den ihraç olunacak malların gümrük vergisine tabi tutulmaması, Batum limanından istifade hakkının Türkiye'ye temin edilmesi şartıyla Gürcistan'a bırakmıştır (İkdam, 26 Ekim 1921).

Jeopolitik teoriye göre saha genişliği büyük önem arz etmekte ve coğrafi bütünlüğe- stratejik kaynaklara sahip olan ülke daha büyük güç olur (Mert, 2004, s.5). Bu açıdan da Kafkasya bölgesi jeopolitik olarak belirleyici bölge olmuştur. Kafkasya, Orta Asya'yı batıya bağlayan en kısa yol olması, sahip olduğu yer altı kaynakları ve insan çeşitliliği nedeniyle sürekli hedef seçilen bir bölge olmuştur (Uygur, 2022, ss. 67-69). Günümüzde jeopolitik sadece dünya düzeninin değiştirilmesinde bir araç değil aynı zamanda büyük devletlerin strateji politikalarına dair tahmin yürütmek için anahtar konumda olmuştur (Musayeva, 2015, s. 18). Dolayısıyla dünyanın çatısı olarak bilinen Kafkasya'da huzurun ve istikrarın sağlanması ile Avrupa ve Asya'da huzurun

sağlanabileceği bir gerçektir (Berkok, 1958, s. 217-218). Kars Antlaşması ile doğudaki durumun Türkiye ve Kafkasya açısından hukuki şekli verilmiş ve Sevr Antlaşması'nın uygulanamaz olduğu ispat edilmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 2 Mart 1922). 11 Eylül 1922 tarihinde antlaşma müddetsiz olarak yürürlüğe girmiştir (Şihaliyev, 2016, s. 16). Kars Antlaşması'ndan sonra Bolşevik Rusya ile ilişkiler daha da gelişmiştir (Üçüncü, 2016, s. 158).

20 maddeden oluşan Kars Antlaşması uluslararası olarak Türkiye'nin hukuki gücünü arttırmıştır (Aghayev, 2022, s. 70). Kafkas cumhuriyetleri esas itibariyle Misak-ı Millî sınırlarını kabul etmiştir. Türkiye ise bu hükümetlerin siyasi mevcudiyetleri tehlikede bulunacak olursa onlara askeri yardım etmeyi taahhüt etmiştir (İkdam, 25 Ekim 1921). Kars Antlaşması'nın tarafların kendi toprakları üzerinde diğer taraflara karşı savaşma amacı taşıyan grupların kurulmasına veya yerleşmesine izin vermemeleri de günümüz açısından önem arz etmektedir (Lütem, 2012, s. 104).

Ankara Hükümeti, Kars Antlaşması'nı hızlı bir şekilde uygulamaya koymuş ve antlaşmaya binaen Gürcistan ve Ermenistan'a ekonomik yardıma başlanmıştır. İlk olarak Ermenistan'a 5.000 ton hububat gönderilmesi kararlaştırılmış, karadan nakli zor olacağından İnebolu ve Trabzon'dan Rus vapurları ile Gürcistan ve Ermenistan'a gönderilmesine karar verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 22 Kasım 1921). Ermenistan'da o dönem kıtlık çok yoğun yaşandığı için Kars Antlaşması imzalandıktan sonra Ermenistan'a on üç vagon daha hububat sevk edilmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 18 Ekim 1921).

Kars Antlaşması ile Türkiye'nin doğudaki sınırları Kars, Ardahan, Artvin ve Iğdır olarak belirlenmiştir (Ural, 2012, s. 137). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin garantörlüğünü Türkiye üstlenmiş ve bu sayede Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgenin işgal edilmesi de bu antlaşma sayesinde önlenmiştir (Karabulut, 2021, s. 6). Bu madde oldukça önemlidir ki zaten konferans sürecinde de en çok üzerinde durulan konulardan biri olan Nahçıvan, jeopolitik açıdan Türk dünyasını birbirine bağlayan bir koridor olmuştur (Şihaliyev, 2016, s. 16). Bu sebeple de Kars Antlaşması ile sağlanan en büyük başarılarından biri olmuştur. Kars Antlaşması ile çözülen diğer mesele de Türkiye ve Ermenistan arasındaki Kars Kalesi'nin aidiyeti meselesi olmuştur. Kars Kalesi, Türkiye'nin kuzey doğu sınırının anahtarıdır. Bu antlaşma ile Ermenistan Kars üzerindeki hukukundan tamamen vazgeçmiştir (İkdam, 20 Ekim 1921). Çünkü Türk heyeti; Türkiye'nin doğu sınırları; Kars, Ardahan, Artvin ve güneyde Iğdır olmak üzere talimat almıştı. Dolayısıyla bu talimat doğrultusunda Ermeni talepleri şiddetle reddedilmiştir. Mustafa Kemal, Kars Antlaşması ile Ermeni sorununun çözüme kavuştuğunu ifade etmiştir (Boy, 2018, s. 1415).

Batum şehri ve limanı da Acara özerk bölgesi adıyla Gürcü hükümeti tarafından tanınmıştır. Ayrıca Türkiye'nin liman üzerindeki hakları teminat altına alınmış ve Nahçıvan'ın özerkliği ve Azerbaycan'ın himayesine bırakılması taraf ülkelere kabul ettirilmiştir (Ural, 2012, s. 137). Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesiyle Ermenistan'a verilen Nahçıvan'ın tekrar Azerbaycan'a verilmesi sağlanmıştır. Nahçıvan Azerbaycan ve Türkiye arasındaki tek kara sınırı olmasından ötürü önem taşımaktadır. Kars

Antlaşması'na göre; Nahçıvan'ın sınırları Moskova Antlaşması'ndan biraz daha küçülmüş Develi ve Arazdeyen Ermenistan'a bırakılmıştır (Atnur, 2012, s. 75).

Nahçıvan'ın özerkliğinin garanti altına alınmasından sonra Azerbaycan Türkiye temsilcisi İbrahim Abilof ile gerçekleştirilen bir mülakatta kendisi Azerbaycan'ın Kars Konferansı'na katılması için davet edildiğini fakat kendisi Ankara'ya hareket etmeyi tercih ettiğini belirtmiştir. Azerbaycan'ın durumu ile ilgili bilgi vermesi istenildiğinde, Azerbaycan'ın muhtar değil tamamı ile müstakil bir devlet olduğunu, kendi şurası kendi hükümeti kendi ordusu olduğunu belirtmiştir. Azerbaycan'ın müstakil olduğu için hariciye sefiri gönderen bir hükümet olduğunu ve Ruslarla alakalı olarak ve bağlarının derecesi nedir sorusuna ise cevap olarak İbrahim Abilof, ikisinin de idare siyasetinin aynı olduğunu ve sıkı bir ekonomik ilişkileri olduğunu altını çizmiştir (İkdam, 20 Ekim 1921).

Kars Antlaşması'ndan sonra Rusya, Kafkasya'daki ordusunun büyük bir kısmını kuzeye çekmiştir. Çünkü bu antlaşma ile Rusya'nın Kafkasya'da bir endişesi kalmamıştır (Cebesoy, 2017, s. 306). Kars Antlaşması, bugünkü Türkiye-Rusya sınırını çizdiği gibi, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti bünyesindeki Acarya'ya yani Müslüman Gürcistan'a başka bir devlet yararına vazgeçilmemek kaydıyla özerklik tanımıştır (Yerasimos, 1999, s. 348-349). Bolşevik idaresi kurulduktan sonra Acaralılar, Batum'da bir mahalli hükümet kurmaya çalışmış ve bu sebeple de Bolşeviklere başvurmuşlardır. Fakat Bolşevikler, bu teşebbüsü Türkiye'nin tahriki olduğunu düşündüklerinden reddederek birkaç gün içinde yerli Türklerin silahlarını toplatmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 29 Mayıs 1921).

Jeopolitik bir konuma sahip olan Kafkasya'da Kars Antlaşması ile huzur sağlanmış ve Türkiye jeopolitik açıdan Kafkas sınırlarını güvence altına almış ve hem Moskova hem de Kars Antlaşması sonucunda İngilizlerin Kafkas Seddi projesi rafa kalkmıştır (Uygur, 2022, s. 72-73). Ayrıca Kars Antlaşması ile bugün Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan'a karşı Nahçıvan ve Batum üzerinde siyasi müdahale hakkı kazanmıştır (Bolat, 2019, s. 289).

Türkiye için olduğu kadar tüm dünya için de önemli olan Kafkasya bölgesinde asayişi sağlayan Kars Antlaşması günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. Bu antlaşma imzalandıktan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 16 Mart 1922'de yaptığı toplantıda kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1959, s. 261). Antlaşmanın imzalanması federasyonun geç kurulması yüzünden de gecikmiştir. Çünkü konferans sürecinde gündeme gelen Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması ancak 12 Mart 1922 tarihinde gerçekleşmiştir (Beceren, 2020, s. 47).

Sonuç

Jeopolitik; temel olarak bir bölgenin coğrafi hudutlarını esas alan bir teoridir. Jeopolitik değerlendirmede coğrafi ve beşeri veriler ele alınır. Coğrafi veriler değişmezken beşeri veriler yani bölgenin sosyal, ekonomik, politik, demografik şartları zaman içerisinde değişebilir. Bütün bu veriler Kafkasya-Türkiye özelinde değerlendirildiğinde oldukça önemli olan bu iki bölge dünya politikalarına etki edebilecek konumdadır. Jeopolitik ve stratejik önem taşıyan Kafkasya, doğu-batı eksenindeki dünya hâkimiyeti planında çok önemli bir noktadır. Kafkasya, hâkim

olunması çok önemli olan bir bölgedir. Bu kadar önemli olan bir bölgede barışı teminat altına almak, Türkiye için de oldukça önemli bir mesele olmuştur. Dolayısıyla da Kars Antlaşması Türkiye için bir başarıdır.

Günümüze kadar güncelliğini koruyan Kars Antlaşması ve konferans süreci dönemin Türk basını tarafından yoğun ilgiyle karşılanmıştır. Bu ilginin sebebi Kafkas devletlerinin, Türkiye'nin sınırlarını koruması açısından jeopolitik bir öneme sahip olmasındandır. Dolayısıyla Konferans süreci oldukça yankı uyandırmıştır. Çalışma kapsamında dönemin üç önemli gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazeteleri incelenmiş ve bu gazetelerde konuyla ilgili yaklaşık otuz haber kullanılmıştır. Ermenistan tarafından Rusya aracılığı ile Kulp ve Ani harabelerinin istenmesi ve Türkiye'nin kararlı tutumu sayesinde taviz verilmemesi basında oldukça yer almıştır. Bütün bu isteklere rağmen Türkiye'nin toprak bütünlüğü korunmuştur. Konferans süreci Ermeni talepleri dolayısıyla oldukça sıkıntılı bir süreç içerisinde geçmiş fakat Türk heyetinin başarısı ile Ermeniler isteklerine ulaşamamıştır. Haberler neticesinde Kars Antlaşması'nın Ankara Hükümeti'nin diplomatik bir başarısı olduğu ve incelenen haberlere göre Moskova Antlaşması'nın devamı niteliğinde olan Kars Antlaşması bazı maddeleri ile Moskova Antlaşması'ndan farklılıklar içerdiği söylenebilir. Otlak ve meralardan faydalanılmasına dair madde ile mültecilerin suç işlemesine dair maddeler Moskova Antlaşması'nda yer almayan Kars Antlaşması'nda eklenen maddelerdir. Moskova Antlaşması ile Sovyet Rusya-Türkiye arasındaki kazanımlar Kars Antlaşması ile Kafkas Cumhuriyetleri tarafından da onaylanmıştır. Kafkasya- Türkiye arasındaki ilişkiyi istikrara kavuşturmuştur.

Türk Kapısı olarak adlandırılan Nahçıvan'ın Azerbaycan'da kalması da yine bu antlaşma ile sağlanmıştır. Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın idaresinde özerk bölge olarak kalması Ermenistan için büyük kayıp olmuştur. Türkiye'nin sayesinde Kars Antlaşması ile Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi önlenmiş ve bir nevi Ermeni yayılmacılığının önüne geçilmiştir. Günümüz dünyası için de etkili olan bu antlaşma ile Nahçıvan ve Batum hakkında Türkiye söz söyleme hakkı kazanmıştır. Türkiye bu antlaşma ile bu bölgeler için garantör devlet olmuştur. Kafkasya'nın durumu bu antlaşma ile netlik kazanmıştır. Türkiye'nin günümüzde de geçerliliğini koruyan doğu sınırları kesinleşmiş ve güvence altına alınmıştır. Bu antlaşma bugün de Ermenistan'a karşı Türkiye'nin elini güçlendirmiştir. Hatta Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Nahçıvan'ın Ermeniler tarafında işgal edilmesi de bu antlaşma sayesinde mümkün olmamıştır. Ermeni sorunu Kars Antlaşması ile çözüme kavuşarak bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırı çizilmiş ve antlaşma sayesinde Kafkasya'da savaş durumu ve toprak talepleri sona ermiştir.

Extended Abstract

Due to its geographical location and geopolitical features, the Caucasus has always whetted the appetites of great powers and there have been constant power struggles to dominate the region. The region is quite different in terms of both geographical features and human diversity. The landforms prevent people of the region from making an alliance.

With the Bolshevik Revolution in Russia in 1917, hopes of independence for the Caucasus began to flourish. After the Bolshevik Revolution, the process of statehood began in the region, but after 1920, when Russia regained its power, history repeated itself for the Caucasus and the Soviet Russians began to dominate. In 1921, Russia Sovietized the entire Caucasus and created separate Soviet Republics to prevent them from forming an alliance. Turkey, which was forced to withdraw from the Caucasus with the Armistice of Mudros, could not influence the Sovietization of the Caucasus during the National Struggle, as it entered a period of its own struggle for independence. Because it was impossible for Turkey to fight with Russia in this period and it needed Russia's help to continue the process of national struggle.

A delegation was immediately assigned to conclude a friendship treaty with Russia and representatives were sent to Moscow to conclude a treaty. Meanwhile, Russia's attitude towards Turkey changed after Turkey won the Battle of Sakarya. On 16 March 1921, the Treaty of Moscow was signed. During the negotiations, Turkey stated its intention to make a legal agreement with the South Caucasus Soviet Republics to secure its eastern borders. Thereupon, a conference was organized in Kars with the participation of Russia as an observer. Negotiations between Turkey, Armenia, Azerbaijan, and Georgia started on 26 September 1921. Although the negotiations were troubled with issues such as the territorial demands of Armenians, the status of Nakhchivan and the Batumi issue, the territorial demands of Armenians were rejected thanks to the success of the Turkish delegation. On 13 October 1921, a compromise was reached, and the Treaty of Kars was signed, which definitively clarified the eastern borders of Turkey. The Treaty of Kars is important in terms of giving Nakhchivan to Azerbaijan, leaving Batumi to Georgia and drawing the borders of Armenia and Turkey. During the conference, Armenia demanded Kulp and Ani ruins through Russia, but thanks to Turkey's determined stance, no concessions were made, and Turkey's territorial integrity was protected. With the Treaty of Kars, which was signed indefinitely, the stage of territorial claims and struggle between Turkey and Caspasia was closed.

Within the scope of the study, three important newspapers of the period, *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam* and *Hâkimiyet-i Milliye* were analyzed and approximately 30 news items were found in these newspapers. As a result of the news reports, it can be said that the Treaty of Kars was a diplomatic success of the Ankara Government. According to the analyzed news, the Treaty of Kars, which was a continuation of the Moscow Treaty, differed from the Moscow Treaty in some articles. The articles on the utilization of pastures and the articles on the committing of crimes by refugees were not included in the Moscow Treaty but were added in the Treaty of Kars. The gains made between Soviet Russia and Turkey with the Treaty of Moscow were also confirmed by the Caucasian Republics with the Treaty of Kars. The relationship between the Caucasus and Turkey stabilized. Turkey's position in the Caucasus was clarified with this treaty.

The fact that Nakhchivan, which is called the Turkish Gate, remained in Azerbaijan was also ensured by this treaty. The fact that Nakhchivan remained as an autonomous

region under the administration of Azerbaijan was a great loss for Armenia. Thanks to Turkey, the Treaty of Kars prevented Nakhchivan from being given to Armenia and prevented Armenian expansionism. With this treaty, which is still valid today, Turkey gained the right to have a say about Nakhchivan and Batumi. Turkey's eastern borders have been finalized and secured, Turkey's position hand against Armenia even today. Even the occupation of Nakhchivan by Armenians after the collapse of the Soviet Union was not possible.

Kaynakça

1.Arşiv ve Süreli Yayınlar

T.C. Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 930. 01. 3.40-1.

BCA,30.18.1.1.4.5.14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Hâkimiyet-i Milliye 23 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye 3 Ekim 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 18 Ekim 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 20 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 29 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 30 Eylül 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, 2 Mart 1922.

İkdam, 20 Ekim 1921.

İkdam, 21 Eylül 1921.

İkdam, 25 Ekim 1921.

İkdam, 27 Eylül 1921.

İkdam, 8 Ekim 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 6 Ekim 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 11 Eylül 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 19 Eylül 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 22 Kasım 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 23 Kasım 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 27 Mayıs 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 29 Mayıs 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 8 Ağustos 1921.

2.Kitaplar ve Makaleler

Aghayev, A. (2022). *Azerbaycan'da "Ermeni meselesi"*. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük.

Atnur, İ. (2001). *Osmanlı yönetiminden sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: TTK Yayınları.

Atnur, İ. E. (2012). Moskova ve Kars anlaşmalarına göre Nahçıvan. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 65-75.

Becerem, T. (2020). *Stalin iktidarında Sovyetler birliği'nin Kafkasya politikası (1924- 1953)*. Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir.

Bolat, M. A. (2017). *Milli mücadele dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya siyaseti*. İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

Bolat, M. A. (2019). Yeni Türkiye için Kars antlaşması'nın önemi. *Adam Akademi*. 9/2, 267-306.

Boy, A. (2018). Türk kaynaklarına göre Gümrü ve Kars anlaşmalarına yönelik bir değerlendirme. *Route Educational and Social Science Journal*. 5/8, 1410-1422.

Cebesoy, A. F. (2017). *Moskova hatıraları*. İstanbul: Temel Yay.,

- Erden, Ö. (2012). Kars konferansı sürecinde Türkiye ve Sovyet Rusya'nın karşılıklı endişeleri. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 76-86.
- Erkan, M. (2020). *Moskova antlaşması'nın Türk basınına yansımaları*. Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum.
- Golden, P. (1996). The Turkic peoples and Caucasia. (Ed.) Grigory Suny, *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, 45-68.
- Dayı, E. (2012). Elviye-i selase meselesi'nde gelinen son nokta: Kars antlaşması. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 32-55.
- İsmayıl, M. (2002). Azerbaycan ve Rus kaynaklarına göre 1921 Moskova- Kars anlaşmaları ve kuzey Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü meseleleri, *Bellekten*. 66/246, 517-530.
- Karabekir, K. (1993). *İstiklal harbimiz*. İstanbul: Emre Yay.
- Karabulut, K. (2021). Kars anlaşması'nın Nahcivan ve Karabağ Zaferi açısından önemi. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 2, 1-7.
- Karpov, Y. Y. (2000). Dağıstan staryi i Noviy- Oçerk sotsialnoy kulturi i istorii. *Kavkaz i Rossiya*. San- Petersburg, 128-192.
- Kavrelişvili, R.-Akhalkatsi N. (2013). Gürcü tarihçiliğinde Kars anlaşması üzerine bir değerlendirme. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 18, 102-108.
- Kopisto, L. (2011). *The British Intervention in South Russia*. Historical Studies From the University of Helsinki.
- Lütem, Ö. E. (2012). Bir hukuki metin olarak Kars anlaşmasının taşıdığı değer. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 103-114.
- Lyatoşinskiy, N. L. (1901). *Kavkaz v İstoriçeskom Atneşeniy*. Kiev.
- Muhanov, V. M. (2019). *Kavkaz v Perelomnuyu Epohu*. Moskova.
- Musayeva, A. (2015). *Güney Kafkasya'nın jeopolitik konumu ve çatışma alanları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Okan, M. (2004). *Gürcistan'ın Kafkaslarda jeopolitik önemi ve Türkiye'nin Kafkasya politikasında gürcistan*. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gebze.
- Sürmeli, S. (2012). Kars konferansı ve Gürcistan. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 56- 64.
- Suny, R. G. (2010). The pawn of great powers: The east- west competition for Caucasia. *Journnal of Eurasian Studies*. 1, 10-25.
- Şihaliyev, E. A. (2016). Kars antlaşması, Nahçıvan'la bağlı siyasi meseleler üzerine yeni bir değerlendirme ve Ermeni iddaları. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*. 2/1, 15-26.
- Tengirşenk, Y. K. (1981). *Vatan hizmetinde*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ural, S. (2012). Kars antlaşması'nda Türk Heyeti. 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kars, 120-138.
- Uygur, B. Ö. (2022). *1921 Moskova anlaşması ve bağlı gelişmelerin Türk-Rus ilişkilerine etkileri ve günümüze yansımaları*. Ufuk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Üçüncü, U. (2016). Birinci dönem TBMM'de Azerbaycan ve Azerbaycanlılar algısı. I. *Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu*, Kastamonu, 149-162.
- Yerasimos, S. (1999). *Milliyetler ve sınırlar*. İstanbul: İletişim Yay.
- Yüceer, S. (2016). *Millî mücadele yıllarında Ankara- Moskova ilişkileri*. İstanbul: Sentez Yayınları.